

ΤΑ ΚΑΙΝΟΤΟΜΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ

Δήμητρα Σπυροπούλου, Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
[dspyrp@pi-schools.gr](mailto:dspyrop@pi-schools.gr)

Αναστασία Αναστασάκη, Δασκάλα
Δήμητρα Δεληγιάννη, Καθηγήτρια Αγγλικής Γλώσσας
Χρυσούλα Κούτρα, Καθηγήτρια Αγγλικής Γλώσσας
Σαράντος Μπούρας, Καθηγητής Αγγλικής Γλώσσας

Περίληψη: Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τα καινοτόμα προγράμματα που εφαρμόστηκαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα τα τελευταία χρόνια, με σκοπό η σχολική εκπαίδευση να ανταποκριθεί στις σύγχρονες παιδαγωγικές-διδακτικές, πολιτιστικές και πολιτισμικές απαιτήσεις καθώς και στις κοινωνικές, οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις. Ταυτόχρονα, γίνεται μια προσπάθεια να αναδειχθεί αν πράγματι λειτούργησαν ως καινοτομίες και σε ποιο βαθμό έχουν επιτευχθεί οι στόχοι τους.
Λέξεις κλειδιά: Λειτουργική Διεσδυτικότητα, Ποιότητα, Βιωσιμότητα

Εισαγωγή

Με τον όρο «Καινοτόμα Προγράμματα» εννοούνται στην εργασία αυτή, οι σχολικές δραστηριότητες: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Αγωγή Υγείας, Πολιτιστικά Θέματα και Πανελλήνιοι Μαθητικοί Καλλιτεχνικοί Αγώνες, Αγωγή Σταδιοδρομίας και Επιχειρηματικότητα των Νέων, τα Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα και το Πρόγραμμα της Ευέλικτης Ζώνης.

Τα Καινοτόμα Προγράμματα εισήχθησαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα πρωτίστως σαν εστίες ανανέωσης και εμπλουτισμού του περιεχομέ-

νου της σχολικής γνώσης και της μαθησιακής διαδικασίας, και δευτερευόντως της «χωροχρονικής» διευθέτησης των Αναλυτικών και των Ωρολογίων Προγραμμάτων των σχολείων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, με διττό ρόλο, παιδαγωγικό και κοινωνικό. Πιο συγκεκριμένα, με την εισαγωγή των Καινοτόμων Προγραμμάτων επιδιώκεται: α) η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των μαθητών/τριών σε θέματα Περιβάλλοντος και Υγείας, η καλλιέργεια αξιών, θετικών στάσεων και συμπεριφορών για την προστασία του περιβάλλοντος και την ποιότητα ζωής, η ανάδειξη και προώθηση στοιχείων του πολιτισμού και η σύνδεση της παιδείας με τις τέχνες, β) η εξοικείωση των εκπαιδευτικών με σύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης και η αναβάθμιση του διδακτικού έργου και του ρόλου τους.

Τα κύρια χαρακτηριστικά των Καινοτόμων Προγραμμάτων είναι η έμφαση στις ομαδοσυνεργατικές και βιωματικές προσεγγίσεις, η οικοδόμηση γνώσεων και η ανάπτυξη μεταγνωστικών δεξιοτήτων των μαθητών/τριών, η επικαιροποίηση των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών (Α.Π.Σ.) και, τέλος, η ευέλικτη διαχείριση του σχολικού χρόνου.

Τα τελευταία χρόνια, σε αρκετά εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης εισήχθησαν, εφαρμόστηκαν και αξιολογήθηκαν καινοτόμα προγράμματα, τα οποία στόχευαν στην αλλαγή των διαδικασιών μάθησης και κυρίως στην διεπιστημονική και βιωματική προσέγγιση της γνώσης (C.I.D.R.E.E., 1999, Gough, 1997).

Κριτική ανασκόπηση της υπάρχουσας κατάστασης

Στη χώρα μας τα Καινοτόμα Προγράμματα, όπου εφαρμόστηκαν, ενθάρρυναν μια διαφορετική προσέγγιση της γνώσης δημιουργώντας νέα περιβάλλοντα διδασκαλίας και μάθησης. Ωστόσο, τα περισσότερα από τα Καινοτόμα Προγράμματα εφαρμόζονται στο περιθώριο του σχολικού προγράμματος και υλοποιούνται σε προαιρετική βάση εκτός του βασικού Ωρολόγιου Προγράμματος (Ω.Π.), γεγονός που δεν επιτρέπει την εξάπλωσή τους σε ευρεία κλίμακα. Πράγματι, ο αριθμός των εκπαιδευτικών και των μαθητών/τριών που συμμετέχουν στα Καινοτόμα Προγράμματα παραμένει μικρός (Σπυροπούλου, 2001, Κουκούλη, 2000, Παπαδημητρίου, 1998) και παρά την παρατηρούμενη αυξητική τάση στον αριθμό των προγραμμάτων που υλοποιούνται στα σχολεία, διαπιστώνεται ότι μόνο το 25% των σχολικών μονάδων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης υλοποιεί προγράμματα, και μάλιστα όχι σε σταθερή βάση αλλά περιστασιακά (Γούπος, 2005). Επιπλέον, η επιμόρφωση και η έρευνα στον τομέα αυτό εμφανίζεται συρρικνωμένη, ενώ απουσιάζει η συστηματική και συνολική αξιολόγησή τους. Αυτό, επίσης, που διαπιστώθηκε είναι ότι τα βασικότερα κίνητρα

των εκπαιδευτικών που υλοποιούν Καινοτόμα Προγράμματα είναι παιδαγωγικού χαρακτήρα, γεγονός που καταδεικνύει την προσδοκία τους να δοκιμάσουν παιδαγωγικές καινοτομίες (Αγγελίδου & Κρητικού, 2005). Επιπροσθέτως, οι μαθητές/τριες, όπως ισχυρίζεται το 91% των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν σε σχετική έρευνα (Μάναλης κ.ά., 2005), είναι απρόθυμοι να παρατείνουν την παραμονή τους στο σχολείο ακόμη και για δραστηριότητες που τους είναι ευχάριστες και ελκυστικές, λόγω των απογευματινών υποχρεώσεών τους σε φροντιστήρια και ιδιαίτερα μαθήματα. Στα παραπάνω προβλήματα συγκαταλέγονται, επίσης, η ελλιπής χρηματοδότηση των προγραμμάτων, η απροθυμία μεγάλης μερίδας εκπαιδευτικών να παρακολουθήσουν επιμορφωτικά σεμινάρια καθώς και η έλλειψη κατάλληλου εξοπλισμού για την υλοποίηση των καινοτόμων προγραμμάτων.

Σε ό,τι αφορά τα Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα, ως μέρος των προαιρετικών καινοτόμων προγραμμάτων, αυτά έχουν ως αφετηρία τους την πρωτοβουλία και το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών πρωτίστως και των μαθητών/τριών δευτερευόντως. Επιπλέον, τα Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα θεωρούνται καινοτόμα, διότι συντελούν: α) στην ποιοτική διαφοροποίηση του κλίματος και της κουλτούρας του σχολείου, β) στη διεύρυνση των οριζόντων εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών, οι οποίοι συνεργάζονται και ανταλλάσσουν απόψεις, γ) στην ανάπτυξη πνεύματος συλλογικότητας, δ) στη σύνδεση σχολείου και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Η πλειονότητα των εκπαιδευτικών, που συμμετείχε στα παραπάνω προγράμματα, παραδέχεται ότι, αυτά είχαν σημαντική επίδραση στην επαγγελματική σταδιοδρομία τους, και ιδιαίτερα στην ανάπτυξη διδακτικών μεθόδων και εργαλείων, στην εισαγωγή της ευρωπαϊκής διάστασης στην εκπαίδευση και στην εκμάθηση ξένων γλωσσών (Κούτρα & Βούκανου, 2005).

Η Ευέλικτη Ζώνη, λειτουργώντας ως προπομπός του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και των Α.Π.Σ. (ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι., 2003), σχεδιάστηκε και εφαρμόστηκε πιλοτικά με σκοπό την αναβάθμιση του κοινωνικού και πολιτιστικού ρόλου του σχολείου και τη σύνδεσή του με την καθημερινή ζωή, ενοποιώντας τη γνώση των διαφορετικών επιστημών ενδοκλαδικά και διακλαδικά. Παράλληλα, στόχευσε στην εξοικείωση των εκπαιδευτικών με εναλλακτικές μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης, ώστε να διαφοροποιηθεί ο ρόλος του εκπαιδευτικού, ο οποίος από μεταδότης γνώσης μετατρέπεται σε εμπνευστή της μαθησιακής διαδικασίας και να αναβαθμιστεί ο ρόλος του μαθητή/τριας, ο οποίος από παθητικός δέκτης γίνεται ενεργό μέλος μιας συνεργατικής ομάδας στη διαδικασία οικοδόμησης της γνώσης (Κουλουμπαρίτση, 2002, Σπυροπούλου, 2004). Οι συμμετέχοντες στον σχεδιασμό και στην υλοποίηση του πιλοτικού προγράμματος της Ευέλικτης Ζώνης αναγνωρίζουν ότι αυτό πέτυχε σε σημαντι-

κό βαθμό τους στόχους του, καθώς συνέβαλε στη διαμόρφωση του παιδαγωγικού περιβάλλοντος του σχολείου και στη γενικότερη αναβάθμιση της ποιότητας της εκπαίδευσης, ενίσχυσε την αυτονομία των εκπαιδευτικών στην εφαρμογή καινοτόμων μεθόδων διδασκαλίας μέσα στο σχολικό Ω.Π. με τη συμμετοχή όλων των μαθητών/τριών και άνοιξε το σχολείο στην κοινωνία (Σπυροπούλου, 2004). Σημαντική θεωρείται, επίσης, η εμπειρία που απέκτησαν οι Σχολικοί Σύμβουλοι και οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στο πρόγραμμα. Ωστόσο, έχουν διατυπωθεί επιφυλάξεις και έχουν διαπιστωθεί προβλήματα που σχετίζονται με την ανεπαρκή χρονικά ενημέρωση/επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, τόσο ως προς τη φιλοσοφία και τους επιδιωκόμενους στόχους του προγράμματος, όσο και ως προς την εφαρμογή της μεθόδου των Σχεδίων Εργασίας, λόγω της μείωσης του χρόνου διδασκαλίας ορισμένων μαθημάτων και της αδυναμίας κάλυψης της διδακτέας ύλης, καθώς και της έλλειψης επαρκούς υλικοτεχνικής υποδομής των σχολικών μονάδων (Εκθεση Αξιολόγησης του Προγράμματος της Ε.Ζ., Παραδοτέο Τ.Δ.).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι, οι εσωτερικές αξιολογήσεις και οι ερευνητικές μελέτες, αν και λιγιστές, καταδεικνύουν ότι τα Καινοτόμα Προγράμματα, όπου εφαρμόστηκαν, ενδυνάμωσαν την εκπαιδευτική και μαθητική κοινότητα και άνοιξαν το σχολείο προς στην κοινωνία. Παράλληλα, διαπιστώθηκε η έλλειψη μιας συστηματικής και συνολικής αποτίμησης της υπάρχουσας κατάστασης. Κατά συνέπεια, θεωρήθηκε αναγκαία η διεξαγωγή μιας ενδελεχούς μελέτης από την οποία να διαπιστώνεται ο βαθμός επίτευξης των στόχων των Καινοτόμων Προγραμμάτων καθώς και ο βαθμός διάχυσης των καινοτόμων προσεγγίσεων στο βασικό σχολικό πρόγραμμα.

Μέθοδος–Δείγμα

Με βάση τον παραπάνω προβληματισμό διατυπώθηκαν οι ερευνητικές υποθέσεις, οι οποίες αποτέλεσαν και τους θεματικούς άξονες της ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας. Ο πρώτος θεματικός άξονας αφορά στην λειτουργική διεισδυτικότητα των Καινοτόμων Προγραμμάτων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και ο δεύτερος θεματικός άξονας αφορά στη βιωσιμότητά τους και στη διασφάλιση της δημιουργικής αξιοποίησης και της μεγιστοποίησης των αποτελεσμάτων τους στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Το ερωτηματολόγιο και η συνέντευξη αποτέλεσαν τα βασικά εργαλεία της έρευνας. Οι επιμέρους ερωτήσεις ήταν κλειστού τύπου, όπου ο ερωτώμενος καλείται να απαντήσει: α) με Ναι ή Όχι, β) με την επιλογή ενός μεταξύ επάλληλων επιπέδων διαφορετικού βαθμού συμφωνίας και γ) με την επιλογή μίας ή περισσότερων εναλλακτικών απαντήσεων.

Η συνέντευξη ήταν ατομική, ημι-δομημένη και διάρκειας μίας ώρας. Οι βασικές ερωτήσεις της συνέντευξης εξειδικεύτηκαν ανάλογα με την ομάδα στόχου και αφορούσαν πτυχές και στοιχεία που δεν μπορούσαν να αποτυπωθούν με τις κλειστές ερωτήσεις των ερωτηματολογίων.

Οι ομάδες στόχοι που έλαβαν μέρος στην έρευνα είναι:

- Τα Διοικητικά και Επιστημονικά Στελέχη της Εκπαίδευσης: Διευθυντές/τριες Εκπαίδευσης και Προϊστάμενοι Γραφείων(90), Σχολικοί Σύμβουλοι (99) και Υπεύθυνοι Σχολικών Δραστηριοτήτων(155).
- Οι Διευθυντές/τριες των Σχολικών Μονάδων του δείγματος (97), οι Εκπαιδευτικοί (971), οι Μαθητές/τριες της Ε΄ και Στ΄ Τάξης Δημοτικού Σχολείου (811), οι Μαθητές/τριες Γυμνασίου(412) και οι Μαθητές/τριες Γενικού και Επαγγελματικού Λυκείου (357) .
- Οι Γονείς των μαθητών/τριών των σχολικών μονάδων του δείγματος (1172).

Αποτελέσματα

Σε ό,τι αφορά στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων, αρχικά αναλύονται τα δεδομένα της ποσοτικής έρευνας και στη συνέχεια γίνεται μια προσπάθεια ερμηνείας των αποτελεσμάτων με βάση τα στοιχεία της ποιοτικής έρευνας.

1ος Άξονας: Λειτουργική διεισδυτικότητα των καινοτόμων προγραμμάτων

Ο πρώτος θεματικός άξονας αφορά στην λειτουργική διεισδυτικότητα των Καινοτόμων Προγραμμάτων στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και συγκεκριμένα στο αν ο αριθμός των Καινοτόμων Προγραμμάτων που υλοποιούνται στις σχολικές μονάδες είναι ικανοποιητικός, αν η υλοποίηση των προγραμμάτων επηρεάζει/βελτιώνει τη στάση μαθητών/τριών σε θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν και απέναντι στο σχολείο καθώς και τη διδακτική πρακτική των εκπαιδευτικών. Αναλυτικότερα:

Η πρώτη ερώτηση αφορούσε στη διεισδυτικότητα των Καινοτόμων Προγραμμάτων στις σχολικές μονάδες της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και συγκεκριμένα στο βαθμό συμφωνίας των Διοικητικών και Επιστημονικών Στελεχών της εκπαίδευσης με την πρόταση: «Ο αριθμός των Καινοτόμων Προγραμμάτων που υλοποιούνται στις σχολικές μονάδες της περιοχής ευθύνης σας είναι ικανοποιητικός». Από την αποδελτίωση των εμπειρικών δεδομένων διαπιστώνεται ότι οι Σχολικοί Σύμβουλοι σε ποσοστό 42% θεωρούν ότι ο αριθμός των προγραμμάτων που υλοποιούνται στα σχολεία της περιοχής ευθύνης τους δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ικανοποιητι-

κός. Με την άποψη αυτή συμφωνεί το 18% των Διοικητικών Στελεχών και το 23% των Υπευθύνων Σχολικών δραστηριοτήτων.

Η δεύτερη ερώτηση αφορούσε και πάλι στη διεισδυτικότητα των Καινοτόμων Προγραμμάτων στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Στην ερώτηση αυτή οι εκπαιδευτικοί κλήθηκαν να απαντήσουν αν έχουν υλοποιήσει με τους μαθητές/τριες σε όλη τη διάρκεια της εκπαιδευτικής σταδιοδρομίας τους καινοτόμα προγράμματα. Από τους 971 εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στην έρευνα, οι περισσότεροι (56%) απάντησαν ότι δεν έχουν συμμετάσχει σε Καινοτόμα Προγράμματα και μόνο τέσσερις σχεδόν στους δέκα εκπαιδευτικούς (44%) απάντησαν θετικά στη συγκεκριμένη ερώτηση. Επιπλέον οι εκπαιδευτικοί που υλοποιούν προγράμματα υπηρετούν, κατά φθίνουσα σειρά, σε Δημοτικά Σχολεία (54%), σε Γυμνάσια (40%) και σε σχολικές μονάδες της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (39%). Οι ανωτέρω εκπαιδευτικοί έχουν από 6 έως 15 χρόνια (49%) υπηρεσία σε σχέση με αυτούς που έχουν έως πέντε χρόνια προϋπηρεσία (39%) και υπηρετούν κυρίως σε σχολικές μονάδες ημιαστικών περιοχών (58%) έναντι αυτών που υπηρετούν σε σχολικές μονάδες αστικών περιοχών (41%).

Η τρίτη ερώτηση επικεντρώνεται στο είδος των Καινοτόμων Προγραμμάτων που υλοποιούνται στις σχολικές μονάδες και απευθύνθηκε στους μαθητές/τριες, οι οποίοι κλήθηκαν να απαντήσουν σε ποια Καινοτόμα Προγράμματα έχουν συμμετάσχει σε όλη τη διάρκεια της μαθητικής ζωής τους. Από τις απαντήσεις των μαθητών/τριών προκύπτει ότι το ένα τρίτο κάθε βαθμίδας δήλωσαν ότι συμμετέχουν σε προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, ενώ μικρότερα είναι τα ποσοστά των μαθητών/τριών που δηλώνουν ότι συμμετέχουν σε προγράμματα Αγωγής Υγείας και ιδιαίτερα των μαθητών/τριών των Λυκείων (13%). Σε Πολιτιστικά Θέματα /Πανελλήνιους Μαθητικούς Καλλιτεχνικούς Αγώνες δηλώνουν ότι συμμετέχουν τρεις στους δέκα περίπου μαθητές/τριες της Πρωτοβάθμιας και τέσσερις στους δέκα μαθητές/τριες Γυμνασίου, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους μαθητές/τριες των Λυκείων είναι αρκετά μικρότερο (16%). Πολύ μικρότερα είναι τα ποσοστά συμμετοχής των μαθητών/τριών σε προγράμματα Αγωγής Σταδιοδρομίας και Επιχειρηματικότητας (Μαθητές/τριες Δημοτικού: 8%, Μαθητές/τριες Γυμνασίου: 13%, Μαθητές/τριες Λυκείων: 5%) γεγονός που αποδίδεται στην σχετικά πρόσφατη θεσμοθέτησή τους στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στο νεοεισαχθέν καινοτόμο πρόγραμμα της Ευέλικτης Ζώνης που ενσωματώθηκε στο Ωρολόγιο Πρόγραμμα (Ω.Π.) της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης το σχολικό έτος 2006-07, συμμετείχαν το 70% των μαθητών/τριών.

Στην τέταρτη ερώτηση επιχειρείται να διευκρινιστεί το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο υλοποιούνται τα Καινοτόμα Προγράμματα. *Μια άλλη «ανά-*

γνωση» του σκοπού της ερώτησης είναι η διερεύνηση του βαθμού λειτουργικής διεισδυτικότητας των καινοτόμων προγραμμάτων σε συνδυασμό με τη διαχείριση του σχολικού χρόνου, ως παράγοντα ποιότητας και βιωσιμότητας των προγραμμάτων αυτών. Από τα δεδομένα διαπιστώνεται ότι οι μαθητές/τριες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης συμμετέχουν στα Καινοτόμα Προγράμματα είτε σε ώρες εντός του Ω.Π. (41%) είτε στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης (52%). Ας σημειωθεί ότι ο όρος «ελεύθερος χρόνος» για ορισμένους μαθητές/τριες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης ενδεχομένως να παρερμηνεύθηκε και να ταυτίστηκε με το πρόγραμμα του Ολοήμερου Σχολείου, αφού το 7% των μαθητών/τριών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης απάντησε στον ελεύθερο χρόνο τους. Οι μαθητές/τριες της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης συμμετέχουν στα Καινοτόμα Προγράμματα είτε σε ώρες εντός του Ω.Π. (58%) είτε στον ελεύθερο χρόνο τους (43%). Αξίζει να επισημανθεί ότι στην μεν Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση τα Καινοτόμα Προγράμματα ενσωματώθηκαν κατά μεγάλο ποσοστό στο πλαίσιο της Ευέλικτης Ζώνης, ενώ στη Δευτεροβάθμια υλοποιούνται είτε σε ώρες μαθημάτων, άτυπα, είτε στον ελεύθερο χρόνο των μαθητών/τριών, αφού η εφαρμογή της Ε.Ζ. στο Γυμνάσιο έμεινε μετέωρη, μετά την πιλοτική εφαρμογή της!

Στην πέμπτη ερώτηση επιχειρείται να διερευνηθεί κατά πόσο αξιοποιούνται τα κέντρα υποστήριξης των καινοτόμων δράσεων και συγκεκριμένα τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Κ.Π.Ε.), οι Συμβουλευτικοί Σταθμοί Νέων (Σ.Σ.Ν.), τα Κέντρα Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού (ΚΕ.ΣΥ.Π.) καθώς και τα Γραφεία Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού (ΓΡΑ.Σ.Ε.Π.). Η ερώτηση απευθύνθηκε στους Διευθυντές/τριες σχολικών μονάδων. Από τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν διαπιστώνεται ότι τέσσερις στους δέκα Διευθυντές/ντριες δηλώνουν ότι πολλοί έως αρκετοί από τους μαθητές/τριες τους επισκέπτονται τα Κ.Π.Ε., ενώ στην πλειονότητά τους (έως και 64%) οι Διευθυντές/τριες δηλώνουν ότι λίγοι μαθητές/τριες ή κανένας μαθητής/τρια τους δεν επισκέπτονται τους Σ.Σ.Ν., τα ΓΡΑ.Σ.Ε.Π., τα οποία έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν στις σχολικές μονάδες της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ή τα ΚΕ.ΣΥ.Π. τα οποία λειτουργούν στην πρωτεύουσα του κάθε νομού με σκοπό την ενημέρωση των μαθητών/τριών σε θέματα επαγγελματικού προσανατολισμού. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να οφείλεται είτε στο ότι δεν έχουν όλες οι σχολικές μονάδες ΓΡΑ.Σ.Ε.Π. ή ότι δεν υπάρχει η σχετική ενημέρωση όλων των εφήβων για τον σκοπό λειτουργίας τους.

Στην έκτη ερώτηση οι Σχολικοί Σύμβουλοι κλήθηκαν να απαντήσουν σε πιο βαθμό συμφωνούν με τις παρακάτω προτάσεις:

Α. Η εφαρμογή των Καινοτόμων Προγραμμάτων είναι επιτυχής στα σχολεία της αρμοδιότητας σας.

Β. Οι εκπαιδευτικοί αξιοποιούν τις καινοτόμες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην καθημερινή διδακτική πρακτική.

Σχετικά με την πρόταση Α διαπιστώνεται ότι οι Σχολικοί Σύμβουλοι σε πολύ μικρό ποσοστό (7%) δηλώνουν ότι η υλοποίηση των Καινοτόμων Προγραμμάτων είναι επιτυχής ενώ περισσότερο από ένας στους δύο δηλώνει ότι είναι αρκετά επιτυχής. Αντιθέτως, ένας στους τρεις θεωρεί ότι δεν είναι επιτυχής η εφαρμογή των προγραμμάτων στα σχολεία της περιοχής ευθύνης τους.

Σε ό,τι αφορά την πρόταση Β μόνο ένας στους τέσσερις Σχολικούς Συμβούλους δηλώνει ότι οι καινοτόμες διδακτικές στρατηγικές διδασκαλίας και μάθησης, οι οποίες εφαρμόζονται κατά την υλοποίηση Καινοτόμων Προγραμμάτων, αξιοποιούνται αρκετά στην καθημερινή διδακτική πρακτική από τους εκπαιδευτικούς. Αντιθέτως, η πλειονότητα του δείγματος δηλώνει ότι οι εκπαιδευτικοί αξιοποιούν ελάχιστα ή καθόλου τις ανάλογες διδακτικές στρατηγικές, *γεγονός που ακυρώνει στην πράξη τον έναν από τους δύο λόγους για τον οποίον εισήχθησαν τα Καινοτόμα Προγράμματα στο εκπαιδευτικό σύστημα.*

Στις επόμενες δύο ερωτήσεις, ζητήθηκε από τους Διευθυντές/τριες των σχολικών μονάδων και τους εκπαιδευτικούς να απαντήσουν αν σημειώνεται αλλαγή στη στάση των μαθητών/τριών σε θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, στην Αγωγή Υγείας και στα Πολιτιστικά Θέματα.

Από την μελέτη των στοιχείων διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα των Διευθυντών/τριών (65%) δηλώνει ότι η συμμετοχή των μαθητών/τριών σε ανάλογα προγράμματα βελτίωσε σημαντικά έως αρκετά σημαντικά τη στάση τους σε θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν. *Επομένως, η θετική άποψη των Διευθυντών/τριών καταδεικνύει ότι οι καινοτομίες καλλιεργούν θετικές στάσεις και ενδεχομένως ενσυνείδητες συμπεριφορές.* Από τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών διαπιστώνεται ότι οι ερωτηθέντες σε μικρότερα ποσοστά (40%) θεωρούν ότι η στάση των μαθητών/τριών βελτιώθηκε σημαντικά έως αρκετά σημαντικά. Από τους εκπαιδευτικούς που παρατήρησαν βελτίωση στη στάση των μαθητών/τριών, οι περισσότεροι υπηρετούν στην Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο ερώτημα ένα μεγάλο ποσοστό των εκπαιδευτικών (έως και 60%) δεν απάντησε. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο ότι οι ερωτηθέντες είτε δεν παρατήρησαν αλλαγή στη στάση των μαθητών/τριών είτε δεν συμμετέχουν στην υλοποίηση καινοτόμων προγραμμάτων, είτε δεν ήταν επιτυχής η εφαρμογή των προγραμμάτων, ώστε να παρατηρηθεί αλλαγή στη στάση των μαθητών/τριών.

Σε ό,τι αφορά την αλλαγή της στάσης των μαθητών/τριών σε θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν στο πλαίσιο της συμμετοχής τους σε Ευρωπαϊκά Εκπαιδευτικά Προγράμματα, μεγάλο ποσοστό εκπαιδευτικών (82%) δεν απάντησαν. Από αυτούς που απάντησαν οι μισοί περίπου δηλώνουν ότι η στάση των μαθητών/τριών τους επηρεάστηκε θετικά ενώ οι άλλοι μισοί δηλώνουν ότι η στάση των μαθητών/τριών τους επηρεάστηκε αρνητικά.

Η επόμενη ερώτηση εστιάστηκε στο βαθμό που η συμμετοχή σε Καινοτόμα Προγράμματα επηρεάζει θετικά τη στάση των μαθητών/τριών απέναντι στο σχολείο. Οι μαθητές/τριες όλων των βαθμίδων σε υψηλά ποσοστά (Μαθητές/τριες Δημοτικού: 73%, Μαθητές/τριες Γυμνασίου: 61%, Μαθητές/τριες Λυκείων: 51%) συμφωνούν ότι πράγματι η συμμετοχή τους στα καινοτόμα προγράμματα συντέλεσε στη διαμόρφωση θετικότερης στάσης απέναντι στο σχολείο, γεγονός που υπερθεματίζουν οι απαντήσεις των γονέων (65%), οι οποίοι δηλώνουν ότι η συμμετοχή του παιδιού τους στα παραπάνω προγράμματα βελτίωσε πολύ έως αρκετά τη στάση του απέναντι στο σχολείο. Οι γονείς που θεωρούν ότι η συμμετοχή του παιδιού τους σε Καινοτόμα Προγράμματα βελτίωσε πολύ έως αρκετά τη στάση του απέναντι στο σχολείο στην πλειονότητά τους είναι απόφοιτοι Δημοτικού Σχολείου (30%) ή Γυμνασίου (27%) έναντι των γονέων που είναι απόφοιτοι ανώτερης ή ανώτατης σχολής (11%), είναι κάτοικοι αγροτικών περιοχών (25%) έναντι των γονιών που είναι κάτοικοι αστικών περιοχών (14%). Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί είτε στο ότι στις αγροτικές περιοχές δεν υπάρχουν πολλές δυνατότητες εξωσχολικών δραστηριοτήτων και επομένως τα καινοτόμα προγράμματα βρίσκουν προσφορότερο έδαφος είτε στο ότι οι μαθητές/τριες της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης λόγω του νεαρού της ηλικίας είναι πιο δεκτικοί στις θετικές επιδράσεις των Καινοτόμων Προγραμμάτων.

2^{ος} Άξονας: Βιωσιμότητα των καινοτόμων προγραμμάτων

Οι ερωτήσεις του δεύτερου άξονα επικεντρώνονται στις απόψεις των συμμετεχόντων στην έρευνα σχετικά με την αναγκαιότητα υλοποίησης καινοτόμων προγραμμάτων, τις τυχόν δυσκολίες/προβλήματα που επισημαίνονται κατά την υλοποίησή τους και στη διατύπωση προτάσεων προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα των καινοτόμων προγραμμάτων και η διασφάλιση της δημιουργικής αξιοποίησης και της μεγιστοποίησης των αποτελεσμάτων τους στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Η πρώτη ερώτηση αφορά στη διερεύνηση των απόψεων των Διοικητικών και Επιστημονικών στελεχών της εκπαίδευσης καθώς και των εκπαιδευτικών σχετικά με τον βαθμό συμφωνίας τους στην πρόταση: «Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει ανάγκη από την υλοποίηση Καινοτόμων Προγραμμάτων».

Από την επεξεργασία των εμπειρικών δεδομένων διαπιστώνεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των Διευθυντών/τριών Εκπαίδευσης και των Προϊσταμένων Γραφείων (95%), των Σχολικών Συμβούλων (94%), των Υπευθύνων Σχολικών Δραστηριοτήτων (95%) καθώς και των εκπαιδευτικών (98%) θεωρεί πολύ έως αρκετά αναγκαία την υλοποίηση Καινοτόμων Προγραμμάτων. Οι περισσότεροι από τους εκπαιδευτικούς που συμφωνούν ότι η υλοποίηση των καινοτόμων προγραμμάτων είναι αναγκαία στην Εκπαίδευση, είναι ηλικίας έως 29 ετών (58%) έναντι εκείνων που είναι 51 ετών και άνω (45%) και έχουν έως πέντε έτη προϋπηρεσία (58%) έναντι εκείνων που έχουν πάνω από δεκαπέντε έτη υπηρεσίας (46%). *Επομένως, οι νέοι σε ηλικία εκπαιδευτικοί και οι έχοντες λίγα χρόνια διδακτικής εμπειρίας είναι εκείνοι που θεωρούν την υλοποίηση καινοτόμων προγραμμάτων στα σχολεία αναγκαία σε σχέση με τους παλαιότερους.*

Η επόμενη ερώτηση εστιάστηκε στη διερεύνηση των παραγόντων, οι οποίοι δυσχεραίνουν την υλοποίηση των Καινοτόμων Προγραμμάτων. Για τους Σχολικούς Συμβούλους το ανελαστικό Α.Π.Σ. (54%), η ελλιπής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (53%) και η εφαρμογή των καινοτόμων προγραμμάτων εκτός Ω.Π. (46%) είναι οι τρεις πρωταρχικοί ανασταλτικοί παράγοντες, οι οποίοι δυσχεραίνουν την υλοποίηση των Καινοτόμων Προγραμμάτων. Για τους Διευθυντές/τριες των σχολικών μονάδων πρωταρχικοί ανασταλτικοί παράγοντες είναι η ελλιπής χρηματοδότηση (57%), η ελλιπής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (53%) και η έλλειψη επαρκούς υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων (49%). Πρωταρχικοί ανασταλτικοί παράγοντες για τους εκπαιδευτικούς είναι η έλλειψη επαρκούς υλικοτεχνικής υποδομής (57%), η ελλιπής χρηματοδότηση (52%), η ελλιπής ενημέρωση και επιμόρφωσή τους καθώς και το ανελαστικό Α.Π.Σ. (47%). Διαφαίνεται δηλαδή ότι Διευθυντές/τριες και εκπαιδευτικοί επιλέγουν ως πρωταρχικούς ανασταλτικούς παράγοντες υλοποίησης των καινοτόμων προγραμμάτων ζητήματα που αποτελούν ταυτόχρονα την αιχμή του δόρατος στις διεκδικήσεις για τη βελτίωση της παρεχόμενης δημόσιας εκπαίδευσης.

Παρόμοια ερώτηση απευθύνθηκε στους μαθητές/τριες της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, οι οποίοι δηλώνουν ως πρώτη αιτία μη συμμετοχής στα Καινοτόμα Προγράμματα την έλλειψη χρόνου (Μαθητές/τριες Γυμνασίου: 53% και Μαθητές/τριες Λυκείων 56%). Ως δεύτερη αιτία αναφέρεται η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη θεματολογία των προγραμμάτων και ως τρίτη αιτία η μη συμμετοχή των φίλων τους στο ίδιο πρόγραμμα, με μεγάλη διαφορά ως προς την πρώτη αιτία. Η έλλειψη αξιολόγησης της συμμετοχής τους στα προγράμματα δεν φαίνεται να επηρεάζει τους μαθητές/τριες. Επισημαίνεται, επίσης, ότι ανεξάρτητα από το φύλο, τη βαθμίδα ή την αστικότητα των σχολικών μονάδων, η κατάταξη των αιτιών μη συμμετοχής σε και-

νοτόμα προγράμματα είναι σχεδόν ίδια για όλους τους μαθητές/τριες με μόνη διαφορά την έλλειψη χρόνου, η οποία παρουσιάζεται ως κυρίαρχη αιτία μη συμμετοχής σε Καινοτόμα Προγράμματα από τους μαθητές/τριες που διαμένουν σε αστικές περιοχές (60%) έναντι αυτών που διαμένουν στις ημιαστικές (27%) και στις αγροτικές περιοχές (38%).

Η τελευταία ερώτηση εστιάζεται στην καταγραφή των απόψεων των Διευθυντικών και Επιστημονικών Στελεχών της εκπαίδευσης καθώς και των εκπαιδευτικών σχετικά με τον βαθμό συμφωνίας τους στην πρόταση: «Η υλοποίηση Καινοτόμων Προγραμμάτων μπορεί να λειτουργήσει ως «μοχλός» εξέλιξης και αναβάθμισης της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης». Από την επεξεργασία των δεδομένων διαπιστώνεται ότι η συντριπτική πλειονότητα των Διευθυντών/τριών Εκπαίδευσης και των Προϊσταμένων Γραφείων (90%), των Σχολικών Συμβούλων (79%), των Υπευθύνων Σχολικών Δραστηριοτήτων (93%) και των εκπαιδευτικών (82%) συμφωνεί πολύ έως αρκετά με την πρόταση ότι τα Καινοτόμα Προγράμματα αποτελούν «μοχλό» εξέλιξης και αναβάθμισης της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Από τα στοιχεία της ποιοτικής έρευνας προκύπτει, επίσης, ότι καθολική σχεδόν ήταν η συμφωνία όλων των εμπλεκόμενων σε ό,τι αφορά στη χρησιμότητα και στην αξία των Καινοτόμων Προγραμμάτων στην εκπαίδευση. Οι περισσότεροι ερωτηθέντες δείχνουν να αντιλαμβάνονται το σημαντικό ρόλο που μπορούν να παίξουν τα καινοτόμα προγράμματα στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο. Πράγματι, τα οφέλη για το μαθητή/τρια δεν είναι μόνο ορατά στην κάθε αυτό υλοποίηση κάποιου προγράμματος, αλλά διαπερνούν τη συνολική σχέση των μαθητών/τριών με τη σχολική μονάδα: α) σε επίπεδο απόκτησης δεξιοτήτων και εφαρμογής τους στην εκπαιδευτική καθημερινότητα, β) στη βελτίωση της στάσης των μαθητών/τριών σε θέματα που ασχολήθηκαν στα προγράμματα, γ) σε επίπεδο ικανοποίησης των προσδοκιών τους από το σχολείο. Το σημαντικότερο, όμως, και περισσότερο προφανές όφελος, κατά δήλωση των περισσότερων εκπαιδευτικών και Διευθυντών/τριών σχολικών μονάδων, είναι η κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά κάποιων Διευθυντών/τριών που δήλωσαν ότι αρκετοί μαθητές/τριες, οι οποίοι αντιμετώπιζαν με αδιαφορία την εκπαιδευτική διαδικασία, έγιναν πιο ενεργά μέλη της σχολικής μονάδας μετά τη συμμετοχή τους σε κάποιο καινοτόμο πρόγραμμα, εντάχθηκαν περισσότερο στο σύνολο, κοινωνικοποιήθηκαν περισσότερο και βελτίωσαν την ενδοσχολική τους συμπεριφορά. Αυτή την αλλαγή που μπορούν να επιφέρουν τα καινοτόμα προγράμματα στη θεώρηση των μαθητών/τριών γύρω από τη σχολική μονάδα υποδηλώνουν και οι απαντήσεις που δίνουν οι ίδιοι οι μαθητές/τριες που έχουν συμμετάσχει σε Καινοτόμα

Προγράμματα. Συγκεκριμένα, στην ερώτηση: «Ικανοποιούνται από το σχολείο οι εκπαιδευτικές σου ανάγκες;», από το 38% των μαθητών/τριών Λυκείων που απάντησαν θετικά, το 42% προέρχονταν από μαθητές/τριες που έχουν συμμετάσχει σε ένα τουλάχιστον πρόγραμμα, έναντι του 28% των μαθητών/τριών που δεν συμμετείχαν. Επιπροσθέτως στην ερώτηση: «Σε ποιον βαθμό το σημερινό σχολείο ανταποκρίνεται στις προσδοκίες σου;», από το 31% μαθητών/τριών Λυκείων που απάντησαν «πολύ έως αρκετά», το 36% έχουν συμμετάσχει σε ένα τουλάχιστον καινοτόμο πρόγραμμα, έναντι του 20% που δεν έχουν συμμετάσχει. Τα οφέλη από την εφαρμογή των καινοτόμων προγραμμάτων στην εκπαιδευτική κοινότητα δηλώνονται και από τους εκπαιδευτικούς που έχουν συμμετάσχει οι ίδιοι στην υλοποίησή τους. *Επομένως, τα καινοτόμα προγράμματα δείχνουν να προσφέρουν κάτι περισσότερο από γνώση που έχει απλά αθροιστική αξία. Η προστιθέμενη αξία τους στη σχολική μονάδα φαίνεται να είναι πολλαπλασιαστική.*

Αντί συμπερασμάτων

Από την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας τεκμαίρεται ότι, σε ό,τι αφορά στην λειτουργική διεισδυτικότητα των Καινοτόμων Προγραμμάτων στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, και συγκεκριμένα στον τρόπο που αντιμετωπίζονται τα προγράμματα από την εκπαιδευτική κοινότητα, διαπιστώθηκαν δυο διακριτές κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει αυτούς που θεωρούν την υλοποίηση των Καινοτόμων Προγραμμάτων ως ένα θετικό στοιχείο που λειτουργεί επικουρικά στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η θεώρηση αυτή εντοπίστηκε κυρίως σε εκπαιδευτικούς που υπηρετούν στα Γενικά Λύκεια και σε εκπαιδευτικούς με αρκετά χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση. Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει αυτούς που θεωρούν την υλοποίησή τους όχι απλά ως επικουρική της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά ως αναγκαία και αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με το σύγχρονο ελληνικό σχολείο. Αυτή τη θεώρηση έχουν κυρίως οι Διευθυντές/τριες που στα σχολεία τους υλοποιούνται Καινοτόμα Προγράμματα, οι εκπαιδευτικοί που αναζητούν καινοτόμα στοιχεία στη διδασκαλία τους, οι περισσότεροι μαθητές/τριες, οι γονείς των μαθητών/τριών που συμμετέχουν στην υλοποίηση κάποιου καινοτόμου προγράμματος, οι Σχολικοί Σύμβουλοι και κυρίως οι Υπεύθυνοι των Σχολικών Δραστηριοτήτων, οι οποίοι είναι αρμόδιοι για την υποστήριξη των εκπαιδευτικών στην υλοποίηση καινοτόμων προγραμμάτων. Παρόλα αυτά, ο αριθμός των καινοτόμων προγραμμάτων δεν φαίνεται να είναι ικανοποιητικός!

Αναφορικά με την επίτευξη των στόχων των καινοτόμων προγραμμάτων, η προστιθέμενη αξία τους είναι: α) η καλλιέργεια θετικών στάσεων και συ-

μπεριφορών των μαθητών/τριών σε επίκαιρα και σημαντικά θέματα του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής, τα οποία απασχολούν την διεθνή κοινότητα, β) η παιδαγωγική ευελιξία, γ) η διεύρυνση των γνωστικών πεδίων των μαθητών/τριών και δ) η εξοικείωση εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών σε νέους τρόπους προσέγγισης της γνώσης, γεγονός που γεννά προσδοκίες για τον εμπλουτισμό της διδακτικής και μαθησιακής διαδικασίας.

Σε ό,τι αφορά στην βιωσιμότητα των Καινοτόμων Προγραμμάτων, δεν είναι λίγες οι δυσκολίες και τα εμπόδια που δυσχεραίνουν τη λειτουργική διεισδυτικότητα και τη δημιουργική αξιοποίησή τους. Όπως ισχυρίζεται η πλειονότητα των ερωτηθέντων, πρωταρχικοί λόγοι μη υλοποίησης των καινοτόμων προγραμμάτων είναι: α) η ελλιπής υλικοτεχνική υποδομή των σχολικών μονάδων, β) η ελλιπής οικονομική υποστήριξη των καινοτόμων προγραμμάτων, γ) το ανελαστικό Α.Π.Σ. της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, δ) η υλοποίηση των καινοτόμων προγραμμάτων εκτός του Ω.Π. και ε) η ελλιπής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών σε συνδυασμό με την έλλειψη ενδιαφέροντος. Ιδιαίτερα σημαντικοί είναι οι λόγοι, οι οποίοι δυσχεραίνουν τη συμμετοχή των μαθητών/τριών σε καινοτόμα προγράμματα, όπως: α) το ωράριο των φροντιστηρίων και τα ιδιαίτερα μαθήματα που τους εμποδίζουν να παραμείνουν στο σχολείο μετά το πέρας του Ω.Π., β) το άγχος των Πανελληνίων εξετάσεων και η τάση των γονέων να υποβαθμίζουν σε δευτερεύουσας σημασίας τα Καινοτόμα Προγράμματα και γ) ο πλεονάζων αριθμός των μαθητών/τριών και η έλλειψη ενδιαφερόμενων εκπαιδευτικών με αποτέλεσμα η επιλογή των συμμετεχόντων να γίνεται με κλήρωση.

Εν κατακλείδι, για τη διασφάλιση της λειτουργικής διεισδυτικότητας και της βιωσιμότητας των Καινοτόμων Προγραμμάτων, ως προτεραιότητες φαίνονται να είναι: (α) η επιμόρφωση όλων των εμπλεκόμενων στη σχολική κοινότητα για τη φιλοσοφία και τη μεθοδολογία των Καινοτόμων Προγραμμάτων καθώς και η πιστοποίησή της, (β) η εξεύρεση χρονικού πλαισίου για την υλοποίηση των καινοτόμων προγραμμάτων μέσα στο Ω.Π., σε συνδυασμό με την υποστήριξη και την αξιολόγησή τους, και (γ) η ισότιμη αντιμετώπιση των Καινοτόμων Προγραμμάτων με αυτήν των γνωστικών αντικειμένων καθώς και η επαρκής χρηματοδότηση για τις πάγιες ανάγκες υλοποίησής τους.

Βιβλιογραφία

Αγγελίδου, Ε. & Κρητικού, Ε. 2005. Πώς διαγράφεται το προφίλ εκπαιδευτικών Δ/θμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Αττικής που διέκοψαν μόνιμα ή προσωρινά την υλοποίηση προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. *Πρακτικά του 1ου Συνεδρίου Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου*. Ισθμός Κορίνθου.

- C.I.D.R.E.E. 1999. *Across the great Divides: Διεπιστημονική διδασκαλία και μάθηση στο σχολείο της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Εργασία μελέτης του Συνδέσμου των Παιδαγωγικών Ινστιτούτων της Ευρώπης.* (μτφρ. Ν. Ηλιάδης & Αγ. Γαλανοπούλου). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Γούπος, Θ. 2005. Τα είδη προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης που εκπονούν οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. *Πρακτικά του Ιου Συνεδρίου Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.* Ισθμός Κορίνθου.
- Gough, A. 1997. Education and Environment: Policy, Trends and the problems of Marginalization. *Australian Education Review*, 39, 23-35.
- Κουκούλη, Μ. 2000. Συμπεράσματα από την εφαρμογή-ανάπτυξη ευρωπαϊκών προγραμμάτων και προγραμμάτων Αγωγής Υγείας κατά τη διάρκεια των σχολικών ετών 1995-1998 στη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ανατολικής Αττικής. Στο Μπαγάκης, Γ. (επιμ.), *Προαιρετικά Εκπαιδευτικά Προγράμματα στη Σχολική Εκπαίδευση.* Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κουλουμπάριτη, Α. 2002. Η Ευέλικτη Ζώνη αλλάζει το σχολείο: Μια μελέτη περίπτωσης μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες κι αμοιβαίες δεσμεύσεις. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 6, 57-75.
- Κούτρα, Κ. & Βούκανου, Μ. 2005. *Η ευρωπαϊκή διάσταση στην Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών.* Τα Εκπαιδευτικά, 75-76, 114 -123.
- Μάναλης, Π., Μαργαρίτη, Σ., Σούρμπη, Α., Πλατανιστιώτη, Σ. & Μακρίδης, Γ. 2005. Ο παράγων «χρόνος» στα σχολικά προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. *Πρακτικά του Ιου Συνεδρίου Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου.* Ισθμός Κορίνθου.
- Παπαδημητρίου, Β. 1998. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Σχολείο.* Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Σπυροπούλου, Δ. 2004. Η Ευέλικτη Ζώνη ως εκπαιδευτική καινοτομία: Μια μελέτη περίπτωσης της εφαρμογής της σε τρία Γυμνάσια. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 9, 157-171.
- Σπυροπούλου, Δ. 2001. Αποτίμηση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης τη δεκαετία 1991-2000. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 5, 155-166.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2003. Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών - Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.